

ӘОЖ 398:801.6

П. Бисенбаев,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

«Хұсырау-Шырын» дастанының шығыстық нұсқалары

Мақалада «Хұсырау-Шырын» дастанының парсы-түркі тілінде жазылған нұсқаларының жанрлық-сюжеттік сипатына ерекше көңіл бөлінеді.

Автор Низамидің «Хұсырау-Шырын» поэмасынан бастау алатын Құтыб, Әмір Хұсырау, Науаи т.б. әйгілі ақындардың ортақ тақырыбына айналған, шығыс классиктерінің «хамсасын» құрайтын маңызды сюжеттің мәтіндік өзгерістеріне көңіл бөледі, сөз зергерлерінің өмір сүрген ортасына, айналасына байланысты деректерге тоқталады. Дастанның саяси-қоғамдық, тарихи-философиялық ролі де автор назарынан тыс қалмайды. Ізденуші бұл шығарманың түркі халықтарында жария болған үлгілерін, олардың идеялық мазмұнын авторлардың дүниетанымы тұрғысынан зерттеу мәселесін көтере отырып, низами мен Науаи қалыптастырған мектептер хақында, олардың ақындық дәстүрі жайында мәнді мәселе көтеріледі.

Науаи қаламынан туған дастандардың ауызша тараған өзбекше нұсқалары болғаны фольклоршы ғалымдарға көптен мәлім. Фольклорлық нұсқалар санатынан табылатын мұндай жырлардың табиғаты жайында Жирмунский мен Зарифовтың зерттеулерінде біраз айтылды. Науаидың «Фархад-Шырын» дастанын қазақ ақындары да жырлаған. Мақала авторы оқырман қауымды Ташкент маңында хатқа түскен осындай нұсқалардың бірімен таныстырады.

Түйін сөздер: дастан, романтизм, эстетика, поэма, идея, жанр, форма, образ.

P. Bissenbaev

Oriental version of the epos «Khosrow and Shirin»

The main attention in the article is given to the genre plot nature of variants of dastan «Hosrov and Shyryn», written in Turkic and Persian languages.

Developing the central theme of the Nizami's poem «Hosrov and Shyryn», Kutba, Amir Hosrov, Navoi paid special attention to the importance of changing this text for the creation by east classical poets of the genre of «hamsa», they laid the biographic basis of masters of verbal art as the foundation for their works, and enriched them with documentary material.

Both the historic-philosophical and political role of dastan doesn't remain unaddressed. Bringing up questions of promoting the models of this work among the Turkic people, their ideological contents, author's outlook, the author touches upon the important problems of poetic tradition, formation of poetic schools by poets Navoi and Nizami.

Scientists-folklorists know a lot of materials relevant to the oral versions of the poems of A. Navoi in the Uzbek language. The plot and genre nature of these versions were repeatedly mentioned by Zhirmunsky and Zarifov in their research. A. Navoi's dastan «Farkhad and Shyryn» is performed by Kazakh akyns as well. The author of the present article acquaints readers with the versions found in Tashkent.

Key words: dastan, romanticism, aesthetics, poem, idea, genre, form, image.

П. Бисенбаев

Восточные версии дастана «Хосров и Ширин»

В статье обращается особое внимание на жанрово-сюжетную природу вариантов дастана «Хосров и Ширин», написанных на тюркских и персидских языках.

Развивая центральную тему поэмы низами «Хосров и Ширин», Кутыб, Амир Хосров, Навои уделили внимание важности и необходимости изменения этого текста при создании восточными клас-

сическими поэтами жанра «хамсы», положили в основу своих произведений биографическую основу мастеров словесного искусства, обогатили их документальным материалом.

Не остается без внимания и историко-философская, и общественно-политическая роль дастана. Поднимая вопросы популяризации образцов этого произведения среди тюркских народов, их идейного содержания, авторского мировоззрения, соискатель касается и важных проблем поэтической традиции, формирования поэтических школ поэтами Навои и низами.

Ученым-фольклористам известно много материалов, имеющих отношение к бытующим устно вариантам поэм А. Навои на узбекском языке. О сюжетно-жанровой природе этих образцов неоднократно упоминали в своих исследованиях Жирмунский и Зарифов. Дастан А. Навои «Фархад и Ширин» исполняют также и казахские акыны. Автор настоящей статьи знакомит читателей с вариантами, обнаруженными в Ташкенте.

Ключевые слова: дастан, романтизм, эстетика, поэма, идея, жанр, форма, образ.

XIV ғ. бірінші жартысында өмір сүрген алтынордалық Құтыб ақынның «Хұсырау – Шырын» поэмасы – белгілі аңыздың низами ақындық мектебінің әсерімен туған ең алғашқы түрікше нұсқасы.

Құтыб поэмасы біздің дәуірге 1383 жылы мысырлық Берке Фатих көшіріп, өндеген қолжазба арқылы жетті. Ол қазір Париждің ұлттық кітапханасында сақтаулы тұр. Қолжазба жергілікті қыпшақ билеушісі Алтынбұғы деген кісіге арналып, Александрия қаласында хатқа түскен. Ал поэманың өзі 1341 жылы Ақ Ордада өзбек ханның ұлы Тыныбек сұлтанға арналып жазылған.

Құтыбтың «Хұсырау – Шырыны» низами туындысының аударма нұсқасы емес. Қос шығарманы қатар алып қарастырған поляк ғалымы А.А.Зайончевский Құтыб шығармасын назир дәстүрінде жырланған даралық сипаты басым дүние деп таниды. [1, 82] Екі поэманың сюжетінде ұқсастықтар бар болғанымен, Құтыб ақын оқиға өрбитін орынды өзгертіп береді. Сасанидтер сарайындағы өмір ағысын Алтын Орда билігі дәуірлеп тұрған шақтағы тұрмыстық жағдайларға ауыстырады.

Құтыб поэмасының құрылымы парсы поэмаларының қалыпты дәстүрін еске салады. Шығарма Жаратушы иемізге, Мұхаммед пайғамбарға, оның төрт досына, Тыныбек сұлтан мен оның жарына арналған тараулардан тұратын кең көлемді кіріспе бөлімнен басталады. Бұл бөлім ақынның «кітапты жазу себебі» баяндалатын тараумен тұйықталады. Құтыб ақын осы жерде былай деп толғайды:

Неше жыл болды жаным аңсар еді,
Көңілде осы ой бар еді:
Шах қызметіне қалай бір барамын деп,
Бұл көңіл қайғысын тарқатамын деп,
Сезіп көңілім, аса күшті құштарлығын бар
Бұйырды: қатулан енді, ей, жар.
Асық, ей, Құтыб, тез кеш болар, біл,

Сен туралы олар қайдан білсін, өзің сөйлеспесең тіл.
Низами өлеңі сияқты түз сөзінді,
Содан соң білгіз ханына бұл өзіңді.

Ақын әрі қарай көңіл (жүрек) бұйрығымен өзге ойды біржола ұмытады:

Қазандай қайнап, міне, күйіп-жандым,
Низами балынан халуа пісірдім.
Ханым атына парсы тілінен,
Аудардым, міне, өлең түзілді.

[2, 19].

Сонымен, Құтыбтың «Хұсырау-Шырын» туындысында низами поэмасының құрылымы мен сюжеттеріндегі негізгі белгілер сақталған. Құтыб поэмасының жекелеген бөлімдері қысқарған: тұтас алғанда, Құтыб поэмасының көлемі низами шығармасынан 1500 бәйітке кем түседі.

Үнді ақыны Әмір Хұсыраудың «Шырын-Хұсырау» поэмасы 1299 жылы жазылды. Поэма дәстүрлі арнау-бөлімдерден басталады. Сол бөлімдердің бірін автор ұстазы низамиге арнапты. Әмір Хұсырауда низами шығармасында кездеспейтін «Махаббат туралы» бөлім бар. Үнді ақынының поэмасында софилық сарын басым.

«Шырын-Хұсырау» поэмасының негізгі тарауы Хұсырау Парвиздің сасанидтер тағына орнығуы туралы әңгімеден басталады. Автор мұнда низами поэмасындағы шаруаларға қысым көрсететін жас сұлтан жайындағы эпизодты қалдырып кетеді. Әкесінің тақ-тәжіні иемденген Хұсырау ел ішіне тәртіп орнатып, әділ билеуші атанады. Бақилық болған патша заманында оған қырын қарайды.

Бахрам жас патшаға қарсы көтеріліс ұйымдасырады, Хұсырау сасанидтер астанасы Маданиді қалдырып кетуге мәжбүр болады. Хұсырауға ере шыққан суретші Шапур оған Армения

патшайымы Шырынның портретін көрсетеді. Хұсырау аң аулап жүргенде Шырынды кездестіріп, оған құлай ғашық болады. Әрі қарай Хұсыраудың Византияға әскери көмек сұрай барғаны баяндалады. Үнді ақыны сасанидтер патшасының византиялық ханшайым Марияммен некелескені туралы шағын мәлімет береді. Әскери көмек алған Хұсырау сасанидтер билігін өзіне қайтарады.

Осы жерде Әмір Хұсырау жаңа эпизод енгізеді. Ақын көне мәліметтерге сүйене отырып, сасанидтер патшасының көтерілісшілерді тасталқан етіп жеңгеннен кейін, өз империясының шекарасын Антиохин жеріне дейін кеңейткенін айтады. Византия билеушісі күн санап күш алып бара жатқан Сасанидтер патшасына үрке қарайды. Византиялықтар ішінен Хұсырауға қолдау көрсететін топтар көбейе бастайды. Үрей билеген Византия патшасы бар байлығын кемеге тиіп, Хабашистан еліне аттанады. Бірақ аяқ астынан көтерілген дауыл әлгі кемелерді Антиохин жағалауына әкеп тірейді. Сол жерде сарбаздар Византияның бар байлығын қолға түсіреді. Поэмада бұл тосын сыйлық «жел айдап келген қазына» аталады.

Әрі қарай Әмір Хұсырау Мариямның қазасы туралы баяндайды. Сарай қызметшілері қара жамылады. Ал патша болса көп әйелінің бірі болудан бас тартқан Шырынды ойлап қамығады. Шапур Хұсырауды Шекер сұлу тұратын Исфахан қаласына баруға көндіреді. Патшаның Исфаханға аттанып кеткенін естіген Шырын құсалықпен күн кешеді.

Бірде аң-құс аулап қайтып келе жатқан Шырын мәрмәр жартастың үстінен жас тасқашаушы Фархад ойып жасаған әдемі арықтарды көреді. Шырын оған осындай арық-арналарды өзінің Армениясында көргісі келетінін айтады. Әңгіме барысында тасқашаушының Қытай ханының баласы екендігі мәлім болады. Шырынды ұнатып қалған Фархад тез арада іске кіріседі. Артынша тас шеберінің Шырынға деген махаббаты туралы әңгіме патшаға жетеді. Ол кезбе дәруіштің киімін киіп Армения жеріне келеді.

Осы арада Фархад пен Хұсырау екеуінің диалогы беріледі. Е.Э.Бертельстің айтуынша, бұл диалогта драматизм жағы кемшін жатыр [3, 98].

Шырынның дүние салғандығы жайында жалған хабар алған Фархад қаза табады. Шырын Хұсыраудан кек алу үшін өзінің күтушісін жасырын Исфаханға жіберіп, Шекерге у бергізеді.

Міне, осылай Хұсырау Фархадтың өлімі үшін өз жазасын алады.

Келесі бөлім Хұсыраудан алыстап кеткен Шырынның қайғысын сипаттаудан басталады. Өзінің ғашығын ойлаған патша да құсада. Бірде аңға шыққан ол қасындағы нөкерлері мен ақсүйектерді қалдырып, Шырынның сарайына келеді. Әмір Хұсырау екі ғашықтың арасындағы әңгімені соңы татуласумен аяқталатын өткір диалогқа құрады. Барбад пен Накис сияқты атақты әншілер келіп, бір-бірінен көз жазып қалған ғашықтардың қайғы-қасіреті жайында ән салады. Хұсырау Шырынға мәңгілік махаббат белгісі ретінде патшалар тағатын ерекше жүзік сыйлайды. Қарт жырау олардың бас құрап, некеге тұрғанын күллі әлемге жария етеді.

Келесі бөлімде сасанидтер патшасының ұлы Шеруйенің Хұсырауға өшіккен ақсүйектермен бірге әкесіне қастандық ұйымдастырып жатқанын көреміз. Хұсырау патша жасанып келген жаудың қолынан қаза табады. Демі үзілген күйеуінің кеудесіне басын қойған Шырын да көп ұзамай көз жұмады.

Поэма дүниенің жалғандығы туралы айтаын бөліммен аяқталады. Әмір Хұсырау мен низами поэмаларының сюжеттерін салыстыру барысында үнді ақынының біраз детальдарды қалдырып кеткенін және жаңа эпизодтар қосқанын байқау қиын емес. Мәселен, поэмада Шеруйенің Шырынға ғашық болатыны туралы әңгіме кездеспейді. Бұл әңгіме Фердоуси мен низамиде бар. Әмір Хұсырау қаламынан туған аңыз сюжеттерінде мұндай өзгерістер өте көп. Поэмасының басты кейіпкерін Шырын етіп алған низамиден Әмір Хұсыраудың негізгі ерекшелігі – ол бірінші кезекке әділ, мінсіз билеуші ретінде сасанидтер патшасын қояды. Хұсырау патша елінде тәртіп пен әділдік орнайды. Шығарма осылай басталады.

Науаи хамсасының ішіндегі идеялық-көркемдік қыры жағынан басымдық танытатын шығармасы – «Фархад-Шырын» поэмасы. Осы поэмасында өзіне дейін аталмыш аңыз желісінде романтикалық дастан жазған низами, Әмір Хұсырау, Ашраф сияқты ақындарға құрмет көрсетіп, ырзалығын білдіреді.

Фархад – Науаи поэмасының басты қаһарманы. Сондықтан автор жанрдың дәстүріне орай негізгі кейіпкердің дүниеге келген сәтінен бастап, қайтқанға дейінгі аралығын ашып көрсетуге тиіс болатын. Фархад Науаиде тек жақсы, жағымды жағынан көрінеді. Ақынның Фархадқа берген идеялық-көркемдік бағасы кең тара-

ған әдеби образдың дамуындағы жаңа белес деп білеміз. Ең алдымен, Науаи Фархад әрекеттерінің әлеуметтік сипатын күшейтеді: ол Қытай билеушісінің ұлы бола тұра, өзінің күш-жігерін халықтың өмірлік мүдделерін қорғауға арнайды. Науаидің өзі ұлы ақын, ойшыл, қоғам қайраткері болғандықтан, әкімшілік сатымен көтерілгендердің міндеті халыққа қызмет жасау деп біледі. Науаи бұл поэмасында нағыз ел билеушінің бойында қандай қасиеттер басым болу керектігін де көрсетеді. Ақын әлеуметтік әділдіктің басты шарты ретінде оқу-ағарту, білім беру жүйесі мен ғылымды бірінші кезекке қояды.

Науаидің «Фархад-Шырын» поэмасында саяси-әлеуметтік, философиялық мән-маңызы жоғары басқа да мәселелер сөз болады.

Науаи дастанының қазақ тіліндегі нұсқасын Ташкент уәлаятының Бостандық ауданына қарасты Ғазалкент қаласында туып-өскен Әбдәзім Ахметов деген ақын жырлаған. Алайда жыршы Науаи туындысын сол күйі өзгеріссіз қайталамайды. Домбыра ырғағына, тыңдаушы талабына ыңғайлап классикалық поэзия негізінде туған қисса-дастандар үлгісінде толғайды.

«Фархадым» түпнұсқадан қысқа болды,
Домбыра тартушыға нұсқа болды.
Қанеки, домбыраға Фархадты қос,
Осылай Фархад-Шырын қисса болды, –

[4, 144] дейді ақын.

Әбдәзім Ахметовтің қолжазба нұсқасының «Беташар орнына» деген бөлімінде ақынның бұл шығарманы жырлау себебі де айтылады.

...Қолыма «Фархад-Шырын» алайын деп,
Қазақша нұсқа етіп жазайын деп,
Әбдәзім Ахметов мұны жазған,
Жазбақ боп бұл дастанды өте азған.
Кейінгі ұрпақтарым ескерсін деп,
Солардан үміттеніп қолын созған.
Ескі өмір құрысын де, қорлық екен,
Ескіге емес, алдағы күнге сенем.
Дастан кілтін осымен бұрап алып,
«Фархад-Шырын» түп-тура өзіне екем.

[4, 12].

«Фархад-Шырын» дастаны – қазақ ішінде ертеден бар төл туынды. Жырдың қазақша нұсқасында кездесетін жер-су атаулары, ондағы негізгі кейіпкерлердің есімдері қазақ тұрмысы мен дүниетанымынан алыс кетпейді. Мұнда оқиға Сыр бойы, Шығыс Түркістан, Қаһан билеген дәуір жырланады.

Жырдың Әбдәзім нұсқасында қаһармандық эпос үлгілерінде жиі ұшырасатын тұрақты сарындар кездеседі. Фархад батырлық жырлардың кейіпкерлері сияқты күн сайын өседі, мұнда да қарт кісілердің перзентсіздік зары көрініс табады.

Қаһан қолында байлық пен шексіз билік бола тұра, бір балаға зар екен. Қаһанның Тәңірге құлшылық етіп, перзент сұрап, бар малын садақа етуі – қазақ эпосындағы тұрақты мотивтердің бірі.

Фархад дүниеге келгенде, туысқандары ғұрыптық салтқа сай ат шаптырып, сүйінші сұратады. Хан сүйінші сұрай келгендерге мал мен мата үлестіріп, асыл тастан шашу шашады. Басты кейіпкердің тез ержетіп, үлкен істерге араласуы көне эпос қаһармандарын еске түсіреді.

...Аузынан шыққан сөзі ғашық сөзі,
Үш жасында он жасар баладай боп,
Жарқырап жайнай түсті отты көзі...

[4, 169].

Әбдәзім Ахметов жырлаған «Фархад-Шырын» романдық эпосының қазақ версиясы – Науаи шығармасы негізінде алынып, алайда фольклорлық сарында жырланған халықтық шығарма. Бұл шығарманың ауыз әдебиеті үлгісінде жырлануына бір жағы өзбек бахшиларының ел ішінде жырланған фольклорлық «Фархад-Ширин» дастанының да әсері болғандығы байқалады.

Фархад образы қазақ ауыз әдебиетіндегі нұсқасында да Науаидің үлгісімен дастандағы эпикалық образ деңгейіне көтерілген. Шығыс әдебиетінің ұлы шайырлары тамсана жырлаған бұл дастанды қазақ фольклорында ізі бар халық шығармасы деп атауға толық мүмкіншілік бар.

Әдебиеттер

- 1 Зайончковский А. Старейшая тюркская версия поэмы «Хосров-у-Ширин» Кутба. – Прага, 1956.
- 2 Әдеби жәдігерлер. 16 том. – Алматы, 2012.
- 3 Бертельс Е.Э. Избранные труды. Новои и Джамии. – М., 1965.
- 4 Фархад-Шырын. Эпос. – Ташкент: Фан баспасы, 2003.

References

- 1 Zayonchkovskiy A. Stareyshaya tyurkskaya versiya poemy «Hosrov-u-Shirin» Kutba. – Praga, 1956.
- 2 A'debi'' ja'digerler. 16 tom. – Almati', 2012.
- 3 Bertel's E.E. Izbrannye trudy. Novoi i Dzhami. – M., 1965.
- 4 Farhad-Shyryn. Epos. – Tashkent: Fan baspasy, 2003.